

КУЛЬТУРА ЯК ЄДИНИЙ СОЦІАЛЬНИЙ, КУЛЬТУРНИЙ ТА ГЛОБАЛЬНИЙ ОРГАНІЗМ: ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Мельник В.В. (м. Київ)

Анотація

В статті дається аналіз культури як єдиного соціального, культурного та глобального організму; теоретико-понятійний апарат культури як єдиного соціального, культурного та глобального організму; такі категорії, як атрактор, репелер, „культурне коло”, розвиток культури в контексті мегасоціуму; діалог культур як фактор європейської інтеграції.

The author presents the analysis of culture as the unique social, cultural and global organism; theoretical-concept basis of culture as the unique social, cultural and global organism; such categories, as atraktor, repeler, „cultural circle”, development of culture in the context of megasocialism; dialog of cultures as a actor of European integration.

Ключові слова

ДІАЛОГ КУЛЬТУР, ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ, АТРАКТОР, РЕПЕЛЕР, ГЛОБАЛІЗАЦІЯ, СВІТОВА КУЛЬТУРА, ВЗАЄМОДІЯ КУЛЬТУР, ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ, МОДЕРНІЗАЦІЯ, КУЛЬТУРНА АСИМІЛЯЦІЯ, МОДЕРНА КУЛЬТУРА

Вступ

Актуальність дослідження даної проблеми визначається тим, що культура – це особливий „зріз” соціального простору певний образ і взірць життя, завдяки якій підтримується єдність та спадковість розвитку; проблема діалогу культур як фактор європейської інтеграції потребує аналізу феномена культури як єдиного соціального, культурного та глобального організму; осмислення глибоких колізій і суперечностей, що розвиваються в сфері культури в умовах глобалізації; напрямків формування потужного етнокультурного та етнонаціонального чинника і його впливу на пошуки оптимізації цієї сфери. Людство – це глобальна сукупність людей планети Земля: глобальна, згідно із всезагальністю, всеохопленістю, ідентичністю і взаємопов’язаністю; суперскладний організм, що включає в свої межі всю сукупність глобальної сукупності людей в її економічних, соціальних та культурних взаємозв’язках і культурній взаємодії себе з оточуючим світом. Глобалізація як центр притяжіння та збирання сил є вектором взаємовпливу культур, направлена на інтеріоризацію організму, саме тому взаємодія не повинна мати силового характеру, хоча будується на основі віри, а сфера її взаємодії – душевні і духовні відносини.

Мета статті: проаналізувати феномен культури як єдиного соціального, культурного і глобального організму; обґрунтувати теоретико-методологічний інструментарій культури як єдиного соціального, культурного і глобального організму; з'ясувати сутність мегасоціуму як глобального феномена; визначити шляхи діалогу культур як фактора європейської цивілізації.

Обговорення проблеми

Розглядаючи культуру як єдиний соціальний, культурний та глобальний організм, слід проаналізувати те проблемне поле, в контексті якого розглядаються категорії „атрактор”, „репелер”, „філогенез”, „онтогенез”, „єдиний соціальний, культурний і глобальний організм”, „магасоціум”. Аналізом проблем культури займалися такі вчені, як В.Андрущенко, Г.Волинка, В.Бех, В.Воронкова, Є.Бистрицький, І.Бондарчук, С.Кримський, В.Табачковський, В.Шинкарук, М.Степико, О.Нельга, В.Горський, Р.Додонов, В.Кремень, В.Лісовий, М.Михальченко, В.Таран, В.Скуратівський, Н.Злобін, М.Каган, Е.Маркарян, С.Пролесєв, Г.Меднікова, М.Попович, І.Бичко, А.Бичко та ін.

Однією з категорій культури є поняття атрактор, який відповідальний за облаштування свідомості і духу, формує світоглядний стереотип (суспільну мембрану), за допомогою якої людина сприймає реалії культурно-історичного процесу. Дії атрактора розсіюються по всім вимірам соціуму у напрямку до центру духовного притягіння – віри (ідеології), на основі якої формується культура. Це джерело соціальної енергії, що забезпечує рух до мети; пов'язаної з її досягненням поведінки. Атрактор як ідеальний конструктор може реалізуватися, але не обов'язково, в різних формах суспільних та культурних інститутів. Атрактор сприяє матеріалізації культурних інститутів, який поступово, через людей, формує ідеологію, відносини, інститути. Атрактор – центр притягіння (або фокус) усіх умовних траєкторій руху системи, в якому ця система перебуває в стані динамічної стійкості. Стабільний стан системи сприяє тому, що до центру притягіння „стягуються” всі її траєкторії і система еволюціонує за певних умов. Розрізняють прості та складні атрактори. В розвитку суспільства і культури роль складових атракторів, як правило, відіграють нові ідеї, які стають загальними, спільними, об'єднують людей у нову спільноту з новою метою, ідеалами, тобто атрактор визначає протилежний до біфуркації стан системи.

Репелер – відштовхуючий центр, який утримує в певних межах впливу складові інститутів, вплив якого носить силовий характер і вибудовується на основі передписаних норм. Сфера впливу – всі елементи культурного організму: індивідууми і суспільні інститути, які включають саму державу (не як механізм влади, а як соціальний організм). Репелер – продукт матеріальний і відповідальний за облаштування культурного (соціального) життя людини в локальній і

глобальній спільноті, матеріалізується в жорсткій структурі інститутів влади, слідує за їх виконанням, захищає свої межі і життєдіяльність; ця влада агресивна проти чужих, сприяє домінуванню і розширенню простору своєї юрисдикції. Репелер не слід розуміти як точку, яка будь-яким чином сприяє „розпорошеності” по всьому простору організму, щоб забезпечити зв'язок з будь-яким його елементом. Функції репелера, з однієї сторони, мають взаємодоповнюючий характер, поскільки вони вирішують одну задачу; з іншої сторони, - вони мають протилежно направлений вектор взаємовпливу. Сукупність цих характеристик в процесі реалізується згідно з принципом домінантності, проте спостерігається циклічний характер даного явища. Механізм функціонування і саму структуру атрактора і репелера не слід сприймати спрощено. Їх складність сумісна із складністю самого організму і його масштабами.

	Форма	Зміст
Атрактор – Релігія –	Церква	Віра
Репелер - Влада -	Держава	Політика

В культурному організмі одночасно діє ціла сукупність ієрархічно упорядкованих центрів управління. Наприклад, якщо говорити про атрактор, важко знайти країну, в якій була б розповсюджена одна релігія, крім того, поряд з релігійними конструктами функціонують так звані позакультурні ідеології: формальні і неформальні. Культурний простір слід представити, використовуючи два образи: один у формі поля, інший – у формі кристалічної решітки. Культурний простір існує як концептуальне середовище, поляризоване атракторами-осциляторами, які створюють свою власну соціальну напругу, яка є джерелом соціальної енергії, вектором напруги і цільової установки. З іншої сторони, соціальний простір структуровано по типу кристалічної решітки, у вузлах якої знаходяться інститути влади (офіційної і неофіційної). Вони утримують поле в межах певного культурного простору, борються з обуреннями соціального поля, напруга і вектор яких загрожує цілісності кристалічної структури. Всі форми взаємопов'язані цілою сукупністю відносин, включаючи політичні, економічні, соціальні, культурні тощо. Культура слугує людині способом відображення, розуміння, пояснення і засвоєння світу як зовнішнього, так і внутрішнього. Смысл культурності в створенні людських форм компенсації, конфліктності як необхідної передумови збереження суспільного буття і самої людини... Ціннісно-смысловна основа культури визначається її парадигмою, яка представлена сукупністю інваріантів, які зберігають її ідентичність. Структурно культура представлена так:

- сукупність ідей, знань, цінностей, норм, предметів творчості, матеріальних продуктів людської діяльності;
- системи відносин - виробничих, соціальних, духовних;

- принципи організації життя – природного, соціального, духовного;
- способи розуміння досвіду і збереження неперервності суспільного буття.

Понятійно-категоріальний апарат аналізу культури як єдиного соціального, культурного і глобального організму зводиться до наступного.

Гомеостаз (від грец. – подібний, однаковий) – властивість організму підтримувати параметри організму і фізіологічні особливості в певному діапазоні, заснованого на стійкості внутрішнього середовища організму по відношенню до впливів зовнішнього середовища.

Ентропія (від грец. entropia – перетворення) – міра внутрішньої неупорядкованості системи; міра невизначеності випадкової величини, яка є свого роду “мірою ступеня неупорядкованості”, вживається як синонім хаосу, дезорганізації і безладдя.

Хаос – (від грецьк. Chaos – безладдя) – емпіричний і неупорядкований рух елементів, повний безлад; в інтерпретації хаосу синергетична парадигма робить акцент не на аспекті відсутності наявної упорядкованості, а на аспекті потенційної еволюційної креативності, іманентної можливості становлення нового “порядку” (упорядкованості).

Біфуркація (від лат. bifurcus – роздвоєний) – роздвоєння, поліфуркація (багато), що означає можливо йти по одному шляху, але можливо йти і іншим шляхом.

Когеренція (від лат. cohaerens – той, знаходиться в зв'язку) – узгоджене протікання по часу декількох коливальних і хвильових процесів. Якщо різниця фаз двох коливань залишається постійною за часом чи змінюється згідно з суровим визначенням закону, то коливання називаються когерентними; коливання, при яких різниця фаз змінюється неупорядковано і швидко у порівнянні з їх періодом, називаються некогерентними.

Аттрактор (від англ. attraction – притягіння) – поняття, що означає притягування системи і коли вона потрапляє в конус аттрактора (“коридор”), це визначає її майбутнє.

Дисипація (від лат. dissipation – розсіювання) – перехід частини енергії упорядкованих процесів в енергію неупорядкованих процесів; система, згідно з якою розсіюються обурення, називається дисипативною; а це характеристика поведінки системи при флуктуаціях, які охопили її повністю.

Синергія (англ. synergia – сумісна дія) – взаємодія різних потенцій чи видів, енергії в цілісній дії; сумісна праця у всіх сферах людської діяльності як основа спільноти; співпраця індивідів, які переслідують свої власні цілі, але діючих при цьому в одному напрямку.

Нестаціонарний стан системи – такий, в якому не встигає встановитися урівноважений стан системи.

Флуктуації (від лат. fluctuation – коливання) – випадкові відхилення від середніх значень фізичних величин, проявляється в броунівському русі малих частин під впливом оточуючого середовища; характерні для будь-яких випадкових процесів.

Мегасоціум як глобальний організм має індивідуальний життєвий цикл, у форматі якого проходять стадії зародження, зростання, розвитку і смерті. Культурна взаємодія уявляється найважливішим структуроутворюючим фактором, який цементує людську спільноту і виявляє форми виявлення її діяльності. В самому широкому смислі культура є колективною свідомістю і охоплює всі напрямки людської діяльності. Ця свідомість мегасоціуму існує в продуктах чи інших формах людської діяльності і в ньому самому; вона представлена минулим у формах колективної пам'яті (речі, споруди, механізми, твори мистецтва і науки, традиції, звичаї, ідеологічні концепти та інші джерела інформації) і сучасним – багатоманітністю індивідуальних культур та їх інтелектуального потенціалу. Існують три реальних аспекти мегасоціуму, які детермінуються історичним досвідом, які слід визначити як три види простору (поля), що взаємодоповнюють один одного, в яких розгортається вся багаточисельна сукупність взаємодій, які формують її структуру. Процес розвитку мегасоціуму як глобального організму в межах того чи іншого простору протікає з великою інтенсивністю, що в цілому визначає характер того чи іншого стану і життєвий циклізації в цілому. Природний (фізичний) простір, чи зовнішнє середовище, в яке національний організм занурений мегасоціум, в надрах якого він народжується, формується і розвивається. Це природне середовище життєдіяльності, фундаментальний, визначально даний фактор і умова ресурсного потенціалу, який в людській діяльності трансформується в потенціали – політичний, економічний, соціальний, духовний. Фізичний простір є даність, що виступає як умова і місце виникнення людини та її первинних форм спільноти, тих елементів, які складають основу фізичної конструкції соціального світу, його „скелет”. Головна програма цього простору – відтворення людини фізичної, соціальної, культурної. Соціальний простір – це сфера, в якій розгортаються форми, способи і правила співжиття, тобто механізми, які адекватні стану людей на кожному конкретному відліку часу на етапі процесу їх відтворення.

Соціальний простір мегасоціуму слід уявити як мускульну багатопшарову систему, яка сприяє розвитку фізичного простору, забезпечуючи його динаміку і самозбереження. Відповідно програмою цього простору є збереження шляхом соціалізації. Духовне виробництво мегасоціуму являє собою сферу смислів і мисленнєвих

структур, в яких формується світоглядні концепти, відповідальні за спосіб сприйняття й інтерпретації реальності світу, направлений на одухотворення людини. Кожний організм, в тому числі і мегасоціум, має ідеальну мету свого функціонування, тобто ідеальну програму життєвого циклу. Таким чином, із вище приведеного слід зробити висновки, що: весь спектр взаємодії середовища на організм, що розвивається, поза залежністю від їх характеру і причин приводить при завершенні до одного і того ж результату – заданому обрисові організму, який відповідає його типу, від характеру взаємодії чи їх порушення залежить шлях відновлення (результат надзвичайно мало залежить від причини, так як причинне пояснення історії лише частково є адекватним історичному процесу). Адекватне розуміння мегасоціуму як глобального організму слід аналізувати з наступних чотирьох аспектах: 1) необхідно сформулювати поняття ядра (архетипу) глобальної спільноти як структурного інваріанту (М.Чишков); 2) розглянути структуру в ресурсі багатоманітності елементів, які складають мегасоціум, їх топології і взаємозв'язку; 3) відтворити динаміку, яка виражена векторами історичного процесу, уявляючи їх у формі еволюційного інваріанту; 4) виявити типологічні соціоформи інтеграційного процесу. Структурний інваріант чи ядро глобальної спільноти несе в собі онтологічний, аксіоматичний і гносеологічний архетип мегасоціум, його організаційний генотип і основу ідентичності. Мегасоціум як єдиний глобальний організм включає: діаду (антиномію): духовне – природне; тріаду: духовне – соціальне – природне; тетраду: ідеал (середовище) – відношення – діяльність. Структура мегасоціуму, на думку Е. Езроянца, може включати: 1) елементи – культури, держави, міжнародні структури (державні і міжнародні), регіональні утворення, системи управління; комунікаційні та інформаційні мережі; маргінальні утворення; 2) топологія – територія, населення, ресурси, геополітичне положення; цивілізаційна модель; потенціал (економічний, політичний, інтелектуальний); 3) взаємозв'язки – торгівля, міжнародні відносини, війна, міграція, громадянське суспільство, культурний обмін. Генотип (ядро) мегасоціуму як організму включають три складові: 1) **духовні**: зростання інформаційної насиченості; розширення масштабів і сфер духовного виробництва; збільшення частки духовного складової в сфері суспільного життя; 2) **соціальні**: зростання організаційної складності; прогрес модальних задач; накопичення колективної пам'яті. До *історичних форм* інтеграційної тенденції вироблених в процесі історичного розвитку мегасоціуму слід віднести наступні форми: 1) ідеологічні – мова, писемність, релігія, політичні вчення, мистецтво; 2) соціальні – нація, місто, монархія, імперія, держава, наднаціональні утворення, урбанізація, комунікації, соціальні і політичні інститути; торгівля, „переселення” фінансів; 3) природні – сім'я, плем'я, община, етнос, переселення народів. Цілісність

мегасоціуму – це функціональна взаємодоповненість складових, які формують цю глобальність частин.

Взаємодія культур в контексті глобалізаційних процесів являє собою особливий вид безпосередніх відносин і зв'язків, які складаються між культурами, а також змін, які складаються в ході цих відносин; базовий принцип функціонування культур в умовах глобалізації, форма виявлення і наслідок інтеграційних тенденцій в культурі. Динаміка глобалізаційних процесів розширяє форми і рівні взаємодії культур, при цьому прояв результатів взаємодії культур „стиснюється”. Культура фактично є фрактальною системою, яка виявляє себе в подібності часових циклів, а також у біологічних процесах морфо-, онто- та філогенезу, які уподібнені у один до одного як у просторі, так і в часі. Е. Геккель сформулював так званий біогенетичний закон, згідно з яким у ході індивідуального розвитку культурний організм проходить ті самі стадії, які пройшли його предки у філогенезі. Співвідношення філогенезу й онтогенезу демонструє принцип єдності цілого (таксон і його філогенез) та його частини (організм і його онтогенез), загального і конкретного, а також розвитку за спіраллю з відтворенням на вищих етапах деяких рис нижчих стадій. Філогенез може являти собою як прогресивний розвиток з підвищенням загального рівня життєдіяльності і розширенням адаптивних можливостей організмів, так і регрес або потрапляння в еволюційний глухий кут. У процесі філогенезу періоди плавного розвитку і вироблення пристосувань до порівняно стабільних умов середовища чергуються з різними переходами на вищі ступені організації, що супроводжується формуванням якісно нових засобів пристосування до умов існування. Філогенез розглядається в єдності і взаємозумовленості з індивідуальним розвитком окремих організмів - онтогенезом. Філогенез відбувається на основі накопичення певних змін у ході окремих онтогенезів, алей онтогенез виявляє та певною мірою відтворює філогенез. В складну систему інтеграційних зв'язків і відносин в сферу економіки, політики, інформаційних технологій включаються культурні механізми, які підтримують динамічну рівновагу між єдністю і багатоманітністю. Інтеграційна модель взаємовпливу культур пов'язана з теорією аккультурації, яка являє собою процес взаємовпливу культур з різним станом та рівнем розвитку. Суть процесу полягає в тому, що одна з культур частково або й цілком підпадає під вплив іншої, втрачаючи при цьому власну специфіку. Термін виник у 30-ті роки ХХ ст. і найчастіше вживається в контексті проблем культурної асиміляції, модернізації, етнічної консолідації. Якщо культурна асиміляція – це засвоєння однією культурою цінностей та форм іншої, яке в максимумі завершується втратою мови і загибеллю „слабшої” культури, то модернізація - загалом зміна, вдосконалення чогось із метою приведення у

відповідність до сучасних вимог, тобто „осучаснення” традиційних та відсталих (за еволюціоністською парадигмою) культур. Модерна (сучасна) культура є протилежністю традиційній культурі, що є нединамічною культурою, характерною особливістю якої є дуже повільний (і тому практично непомітний для колективної свідомості її носіїв) характер змін. Традиційна культура передається від покоління до покоління шляхом неписьмової і невербальної комунікації. Прихильники ідеї монолінейного розвитку загальнолюдської культури, тобто ідеї, пов'язаної з поняттям прогресу, дотримуються точки зору, згідно з якою еволюція і відповідно, модернізація („осучаснення”) „відсталих” або традиційних культур є закономірним і невідворотним процесом. С.Гантінгтон виокремлює дев'ять параметрів модернізаційного процесу, які зводяться до наступного: 1) модернізація – революційний процес, оскільки він передбачає кардинальні культурні зміни, радикальну і тотальну зміну всіх інститутів та трансформацій людського життя; 2) модернізація – комплексний процес, який охоплює все суспільство; 3) модернізація – глобальний процес, який набув глобального характеру, так як всі культури перебувають у процесі руху до культурної сучасності; 4) модернізація – це системний процес, оскільки відбуваються цілісні і системні перетворення; 5) модернізація – це тривалий процес, так як перетворення потребують часу, сумірного з життям кількох поколінь; 6) модернізація – це стадійний процес, поскільки усі культури, модернізуючись, повинні пройти одні й ті самі стадії; 7) модернізація – гомогенізувальний процес, оскільки сучасні суспільства в основних своїх структурах і виявах однакові; 8) модернізація – це необоротний процес, який розпочавшись, не може не завершитись успіхом; 9) модернізація – прогресивний процес, оскільки в модернізованому сучасному суспільстві головним є культурне і матеріальне благополуччя людини. Таким чином, в контексті діалогу культур виокремлюються різні рівні взаємодії культур:

1) етнічний рівень взаємодії характерний для відносин між локальними етносами, історико-етнографічними спільнотами;

2) на національному рівні взаємодії - регулятивні функції в значній мірі виконують державно-політичні структури;

3) цивілізаційний рівень взаємодії набуває спонтанно-історичні форми, проте найбільш істотні результати можливі в обміні духовними, художніми, науковими досягненнями, що є взаємопов'язаними і сприяє формуванню культури як єдиного соціального організму. Багато відсталих країн переживає культурний шок, поняття введене для означення реакції, відчуттів людини, що опиняється в незнайомому культурному середовищі, натрапляє на незнайомі й незрозумілі фактори, що є конфліктом двох культур на рівні індивідуальної свідомості. Велику роль відіграє „культурне коло”, що являє собою штучно створене поєднання довільно відібраних

елементів, яке взаємодіє з іншими „колами” в географічному просторі. Елементи одного „кола” можуть накладатися на елементи іншого „кола” внаслідок міграції, утворюючи „культурні пласти”. Найбільш складні процеси відбуваються на етнічному рівні взаємодії, так як в умовах глобалізації відбуваються істотні трансформації на рівні закритих етнічних культур. Слід виокремити багатоманітність типів виявлення самотності; „самотність в умовах відкритості”, самотність як форма закритості”, „самотність, яка націлена на майбутнє”(М.Кастельс). Базовим принципом взаємодії культур в умовах глобалізації є діалог, що базується на плюралізмі і партнерстві, визнання рівності культур.

Таким чином, сьогодні в контексті глобалізаційних процесів ширше й активніше розвиваються процеси діалогу культур різних народів у господарському, політичному й духовному житті, в обміні найрізноманітнішою інформацією, що сприяє глибокому розумінню ролі та значення інтеграції і тенденцій, що виявляються у суспільному житті суверенної України. Світова культура – це одвічна сукупність культур цілісного світу, що визначається власною системою вселюдських цінностей, акумулює найкращі риси національних культур, являє собою „єдність в багатоманітності”. Культурне об'єднання людства - це формування єдиної світової культури; в контексті якої антропологічна єдність людства доповнюється культурною єдністю; полілінійність – відзначається рухом до єдиного загального атрактора, в контексті якого поєднуються збереження унікальності і рух до синтезу культур, багатомірного діалогу як способу існування культури і людини в культурі. Єдність загальнолюдської і національної культур створює основу для узгодження і уніфікації різних форм культури, в яких виявляються універсалії, норми, цінності та ідеали. *Перспективи подальшого розвитку загальнолюдської культури залежать від того, як будуть взаємодіяти дві протилежних тенденції – збереження унікальності культур та рух до їх синтезу.*

Висновки

1. Мета культури як єдиного соціального організму – досягти посилення місцевої ідентичності і локальної участі у культурному житті, стимулювання культурної інфраструктури, розвитку культурної діяльності, а не лише споживання культурних цінностей.

2. Культурний організм – поняття, що використовується науковцями, котрі трактують культуру за аналогією до живого біологічного організму, який проходить у своєму розвитку стадії народження, росту, розвитку, старіння і вмирання (Г.Спенсер, М.Данилевський, О.Шпенглер).

3. Культура як єдиний соціальний, культурний і глобальний організм являє собою динамічну цілісність, що розкриває взаємодію

всіх її складових – метафізичної і ідеологічної, соціальної і духовної, політичної і економічної. Поняття „єдиний соціальний організм” включає до його складових – економіку, право, релігію, мову, мистецтво, символи, традиції, стереотипи, що є цілісним поєднанням взаємопов’язаних елементів.

Перспективи подальших наукових досліджень: міжкультурні порозуміння як основа глобалізації сучасного світу; ідеологічні засади культурного глобалізму; глобалізація і становлення мегасуспільства; людина і культура в умовах глобалізації; глобалізація як новий вимір буття України; концептуальні підвалини культурної глобалізації.

Джерела

1. Андрущенко Віктор. Філософія освіти XXI століття: пошук пріоритетів // Філософія освіти. – 2005. - №1. – С. 5-17.

2. Востряков Л. Моделі культурної політики // Общество и экономика. – 2004. - №1. – С. 139-178.

3. Инглехарт Р. Культурный сдвиг в зрелом индустриальном обществе // Новая индустриальная волна на западе: Антология. – М., 1999.

4. Инглехарт Р. Культура и демократия. Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу / Под ред. Л.Харрисона, С.Хантингтона. – М., 2002. – С. 106-129.

5. Макаренко В. Экономическая аксиология: опыт исследования экономических культур // Общество и экономика. – 2002. - №6. – С. 140-187.

6. Ростовцева Л.И. Потребительская культура: между гедонизмом и аскетизмом // Вестник Московского университета. - 2002. - №4. – С. 87-101. – (Серия 18. Социология и политология).

7. Матвєєва Л.Л. Культурологія: Курс лекцій: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 2005. – 512 с.

8. Бех В.П. Философия социального мира: гносеологический анализ. – Запорожье: «Тандем-У», 1999. – 248 с.

9. Бех В.П. Генезис соціального організму: Монографія. – Запоріжжя: просвіта, 2000. – 288 с.

10. Воронкова В.Г. Метафізичні виміри людського життя: Монографія. – Запоріжжя: Павел, 2000. – 176 с.

11. Грецова О.Г. Людина як мета і предмет соціально-філософської рефлексії: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2003. – 19 с.

12. Михальченко М. Філософія освіти і соціокультурна теорія / Філософія освіти. – 2005. - №1. – С. 38-53.

13. Каган М.С. Философская теория ценностей. – СПб.: Петрополис, 1997. – 205 с.

Стаття надійшла 17.01.2007 р..